

KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET

A KÉT BOLYAI ALAKJA
SZÉPIRODALMUNKBAN

ÍRTA
KRISTÓF GYÖRGY

KOLOZSVÁR, 1947
MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET R.-T.

*Erdélyi Tudományos Intézet
Kolozsvár, Arany János-u. 11.*

A SZERKESZTÉSÉRT ÉS A KIADÁSÉRT SZABÓ T. ATTILA FELEL

MINERVA R.-T. KOLOZSVÁR. No. 99. FSOC. JUD. CLUJ. 11127. — FEL. VEZ.: KISS M. IGAZGATÓ

A Bolyai név, a lángelméjű és ma már a földkerekség tudományos világában ismert és magasztalt két erdélyi matematikus tudósnek a neve és alakja szépirodalmunkban is előfordul. Mégpedig kétféle vonatkozásban is.

BOLYAI FARKAS, az apa, mint költő, mint szépirodalmi alkotások szerzője gazdagította irodalmunkat s foglal el tisztes és emlékezetes helyet irodalmunk történetében. Főleg mint drámaíró ismeretes, de írt lírai költeményeket is, és adott ki egy kötetnyi műfordítást. Az irodalmat mint ember, mint olvasó is szerette. Olvasta, ismerte eredetiben a héber, görög, latin, angol, német és francia irodalom legnevezetesebb termékeit. A költészetet az emberi élet nemes örömei közé sorolta s az egyetemes emberi boldogsághoz is egyik elengedhetetlen feltételnek. A szépség az igazság oszlopán nyíló virág, melynek termése a jó — mondotta.

Fia, JÁNOS költői kísérleteiről, szépirodalmi alkotásairól nincs tudomásunk. Effélet róla semmi följegyzés, emlékezés nem emleget. Ellenkezőleg, tudjuk feljegyzésekből, emlékezésekből, de magától Jánostól is, hogy a költészetet még mint olvasó sem becsülte sokra, sőt életének második, hosszabb szakaszában egyenesen elítélte. Nevezetesen mint apja, ő is foglalkozott azzal a problémával, hogy miként lehetne megvalósítani az egyetemes emberi boldogságot, megszüntetvén a nyomort, az egyenlőtlen-séget, miként lehetne megteremteni az örök ellenségeskedés helyébe az örök békét. Apja e tárgyról csak alkalomadtán és legkülönbözőbb, még matematikai műveiben is szétszórtan gondolkozott, míg János a maga elméletét rendszeresen kidolgozva »Üdvtan« című könyvben szándékozott a világ elé bocsátani. Művét nem fejezte be. Vastag kéziratok kötegei ott hevernek a marosvásárhelyi kollégium könyvtárának Bolyai szobájában jóformán ismeretlenül. Idáig csak szemelvényeket ismerünk belőle. Ezekből kitűnik, hogy Janos új megváltónak érezte magát, s többet ígért az emberiségnek, mint az evangélium: az elveszettnél egy jobb,

tökéletesebb, okos és művelt paradicsomot, teljes üdvöt, már itt a földön! Feltétel: kövesse az ember Isten parancsait. Ehhez pedig semmi egyéb nem kell, mint józan belátás. Erre kell nevelni az emberiséget. Érzelmek helyett józan belátásra. Már pedig a józan belátást a költészet már a gyermekkorban megrontja. „Ami a költeményben igazán üdvös, mondja, azt józan okos hang és módon is elő lehet és elő kell adni. A többi része a legremekebb költészetnek is csak egy rövid gyönyört okozó elmés játék. Avval menteni az embernek magát, hogy a költészi éldelet által néha a durva valóságból jól esik kiragadnia magát, s a föld sírjából felemelkedve, szárnyait a túlvilágra kísérgetnie, az csak oly argumentum, mint aki búját boros kancsó vagy a gyönyörök csakhamar undort okozó, megfullasztó, ölü méreggé váló méztengevényben uszkálás által véli elűzni, miket borkedvelő s szerelmes költészek és más művészek nem ritkán kételyesen és vesziesen szerfölött szoktak magasztalni és ajánlgatni. Bármely Shakespearei remek, Hamlet vagy Lear által s Jean Paulnak minden buján termő elmésségei nyomán se tapasztalhatni a közüdvnek előhaladását.” A piski hősökért nem lelkesedik, mert haszon nélkül haltak el. Csak a költészet dicsőítheti az efféle embereket. A belátó, az egyetemes üdvre törő embernek még zenére sincs szüksége. „Én, aki fiatal koromban tökéletességre vittem a hegedűn — való is, hogy mesterien játszott — később nem tartottam méltónak komoly emberhez az ilyen játékot.” Ilyen zavaros gondolatok, kusza fejtegetések olvashatók az »Üdvtan«-ban. Természetesen van számos helytálló gondolata és szempontja is. Mint apját, őt is egészen áthatotta, de őt csak elméletben, valami felvilágosult, de romantikus humanizmus, s ebből kifolyólag az emberiség boldogításának, a közüdvnek megteremtése. Helyesen látja, hogy semmiféle egyéni üdv nem állhat fenn a közüdv nélkül. Érdekes az a gondolata is, hogy az egyetemes üdvhöz egyetemes nyelv is szükséges, s ez szerinte nem lehet más, mint a kiművelt magyar nyelv. Farkas is bizonykodott »Aritmetika eleji« című művében a magyar nyelvnek a matematikára kiválóan alkalmas volta mellett, de ő is szükségesnek tartott a tudományok számára a holt latin helyett egy élő világnyelvet. Ilyenül ajánlotta, igaz, a Bach-korszakban, a németet. Ugyanakkor azonban hangoztatta, hogy muszka világ lesz, muszkául kell tanulni. S közel a nyolcvanadik életéhez, hozzá is fogott az orosz nyelv megtanulásához.

Ime János felfogása a költészetéről s néhány mozaik a két Bolyai világnézetéből, emberboldogító, utópisztikus humanizmusából. Némileg eltérve a tárgytól, csak azért emlékeztünk meg

erről, hogy felhívjuk a figyelmet a két Bolyai társadalombölcseletének és világnézetének tüzetes átvizsgálására, eszméiknek összefoglaló ismertetésére. Fáradtságos feladat, mert a Farkas idevágó, szétszórt gondolatait össze kell jegyezgetni, János tömérdek, kúsza és megzavarodott lelkiállapotban papírra vetett elméletét át kell tanulmányozni, az érdekes részt közrebocsátani. Idáig csak azt ismerjük e garmada kéziratból, amit a Matematikai és Természettudományi Értesítő 1939. évfolyama közölt és még előbb BEDŐHÁZI JÁNOS A Bolyaiakról írt monográfiájában tett közzé.¹ Világnézetüket is jóformán csak ő elemezte és ismertette, de nem önállóan és részletesen, hanem rövid és nem is egységes tárgyalásban, pályájuk rajzába itt is, ott is elaprózva. STÄCKEL is csak röviden tárgyalja a János Üdvtanát.² Csak a Farkas világnézetét tárgyalta újabban egy doktori értekezés, a NÉMETHY ENDRÉÉ.³ Műve figyelemreméltó kísérlet, de csak kísérlet. A feladat kielégítő elvégzése a Bolyai névért önmagában is kötelessége az erdélyi tudományosságának. De időszerű is. Mert mindkettőjükénél sok a rokon, sőt azonos gondolat korunk uralkodó eszméjével, a demokráciával, sőt bár teokratikus, keresztyén evangéliumi alapon, magával a kommunizmussal is.

Elég, hogy János az irodalmat nem művelte, a költészetet nem sokra becsülte, apja költői munkásságát is haszontalanságnak mondta. Azonban ha nem is mint szerző, mint író, de mint költemények, költői művek tárgya és alakja, ő is apjával együtt fel-feltűnt szépirodalmunkban. Különösen az utóbbi évtizedek termékeiben.

A két Bolyai, apa és fiú, egyébként is alig választható külön egymástól. A vérségi és lelki öröklés folyamányaként rendkívül sok kettőjük között a hasonlóság. De természetesen van sok és szembetűnő nagy különbség is.

Mindkettő lángelméjű tudós koponya, mégpedig ugyanabban a tudományban, a matematikában. Sőt, mindkettőjük lángelméjűsége ugyanannak az egyetlen problémának a köszörelése, csiszolása közben vetett szikrát s lett az egyetemes tudomány fáklya-

¹ Bedőházi János, A két Bolyai. Élet- és jellemrajz (A marosvásárhelyi ref. kollégium kiadása.) Marosvásárhely, 1897. — Az idézeteket mi is onnan vettük.

² Bolyai Farkas és Bolyai János geometriai vizsgálatai. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával kiadta, életrajzzal és magyarázattal ellátta Stäckel Pál. Magyarra fordította Rados Ignác. Bp., 1914. I. 185—91.

³ Némethy Endre, Bolyai Farkas világnézete és irodalmi munkái. Celldömölk, 1937.

jává, fényforrásává. Ez a probléma a párhuzamosak elmélete, az Euklides V., illetőleg XI. axiomájának az érvényessége, igazolása. Csakhogy míg az apa lánghelméje sokoldalú és színes, a Jánosé egyvonalú és borús, sötét. János tüneményes pályája tizenegyévi hadmérnöki működés után harmincegyéves korában történt kényszerű nyugalomba helyezésével ketté tört, lelkiegyensúlya megbomlott, kettéhasadt. Élete hátralevő nagyobbik felét, majdnem három évtizedet, a kettéhasadt lélek elégedetlensége, keserősége, komorsága jellemzi. Farkasnak is voltak nemszeretem napjai, megrendítő csalódásai. De ő mindig talpra állott, s mint tudós professzor és vidám bölcs élt az emberi kor legvégső határáig 81 évet Marosvásárhelyt köztiszteletnek s általános népszerűségnek örvendő. Szerette az életet, az embereket, a természetet, az egész teremtett világot. Az emberek is szerették őt. János szemében és számára ellenben az élet merő csalódás, keserűség volt. Kerülte a világot, az embereket. Az emberek is őt. Tulajdon apjával is összezördült s a mende-monda szerint ki is hívta párbajra. Bizonyos azonban, hogy egy városban élve, apa és fia évekig nem találkoztak egymással, csak leveleztek, de megszólítás nélkül. János éplelkű éveiben sem foglalkozott egyébvel, mint jóformán csak hadmérnöki teendőivel. Elborulása után pedig csak önmagával és rögeszméjével, az Üdvtannal. Minél kevésbé értették meg és méltányolták Appendixét, annál inkább vágyott az elismerésre, a dicsőségre. S mert az az általa sóvárgott formában elmaradt, még apját is féltékenységgel és Gausst is — csak ők ketten értették meg — irigységgel gyanúsította, de önmagát annál inkább istenítette. Farkas is tisztában volt a maga értékével, ő is vágyott a hírnévre, az elismerésre. De ha az elmaradt, mert elmaradt — s ez ismét közös tragikumuk —, tudomásul vette, szíve sajgott, de nem lázadozott. Meg volt benne a tudós szerénysége, mit mutat az is, hogy 13 nyomtatásban megjelent műve közül tulajdonképpen csak egyetlen egyre nyomtatta rá teljes nevét. Ez az egy műve is a halála előtt egy évvel kiadott, maga fogalmazta saját szomorújelentése. Még főműve, a kétkötetes Tentamen címlapján is csak ennyi áll: Auctore Professore Matheseos Physices Chemiaeque Publ. Ordinario. Farkas, ha ma valami elkedvetlenítette, holnap friss kedvvel másba kapott. Szerette, értette, művelte, gyakorolta a teológiát és a lovaglást, a csillagászatot és a kemence-építést. Ha kellett, tudott lenni ügyvéd, orvos, kertész, festő, szakács. Ifjú korában színész akart lenni s játszott is a kolozsvári színtársulatban (1793) s mint hegedűs is a színház zenekarában. Saját kezével épített kályhákon kívül vízvezeték, szekérházat, önhaj-

totta szekeret (a kerékpár őset), nyári korcsolyát. Mindenhez volt kedve, mindenhez értett. Amibe csak belefogott, csakhamar bámulatos eredményt ért el. Zeneelméleti hagyatékát tanulmányozásra, kiadásra, méltatta az utókor. Erdészeti munkájában hetven év múlva is csak két, valószínűleg tollhibából származó tévedést állapított meg a szakkritika. Ő az első pedagógus, ki sürgette az iskolai egészségtan tanítását, stb. Polihisztor és ezermester volt. Majd mindenik muzsáival poligamiában élt. A költészettel is.

A poligamia bizony nem állandó hűség és szilárdan kitartó szerelem. Szeszélyesen fellobog, aztán elpislákol s ugyancsak hirtelen megszűnik. Így Bolyai Farkas költői tevékenysége is.

Bolyai Farkas verselt, rögtönzve már kilenc éves korában a tanulók között az enyedi kollégiumban és a kollégiumon kívüli társadalom színe előtt is. A M. T. Akadémiához beküldött önéletrajzában írja: „Radix quadratam, cubicam húztam eszemben hiba nélkül tizennégy számból is, a végén még több számot kérve.” Ugyanott írja: „Akárhány ember előtt akármiről azonnal jó deák verseket csináltam.” Fenn is maradt ezek közül egy. Igen előkelő társaságban rögtönözött egy ott feladott épen nem előkelő témáról. Komolyabb figyelmet érdemel az a feljegyzése a Gausshoz írt egyik levelében, hogy völegénysége idején (1800—1801) többet foglalkozott a költészettel, mint a mathezissel, s hogy már össze is írt egy kötetnyi költeményt. E költemények azonban ismeretlenek. Sorsukról alább fogunk szólni. Házassága után azonban a poesis muzsájával szakított, mintegy tizenöt éven át hűtelen lett hozzá, és visszafordult a domáldi gazdálkodás és építkezés között is első igaz és egyetlen nagy szenvedélyéhez, a matematikához. Göttingában végzett tanulmányai s az ott nyert indítékok hatása alatt majdnem félszázadra terjedő marosvásárhelyi professzorkodásának mindjárt a kezdetén nekifeszült és megkísérelte, hogy letörölje a geometriáról a majdnem kétezeréves mocskot, hogy bebizonyítsa az Euklides ötödik, illetőleg tizenegyedik axiómiájának, a párhuzamosak tantételének igaz voltát. Annak a problémának a megfejtését tűzte ki, amit előtte annyi kiváló tehetség eredmény nélkül kísérelt meg, amiről Göttingában sokat tárgyalt Gausszal, deáktársával és holtig hű barátjával, a későbbi princeps mathematicorummal, a matematikusok fejedelmével. Bolyai művét — *Theoria parallelarum* — levél kíséretében kéziratban 1804-ben megküldte Gaussnak, kérve őszinte véleményét. Gauss a jó barát őszinteségével válaszolt, hogy a Bolyaitól követett út téves. Bolyai a Gauss bíráló észrevételeinek a figyelembe vételével újra nekifeküdt a csomó megoldásának s ezt a dolgozatát is — *Supple-*

mentum ad theoriam parallelarum — az első után négy év múlva, 1808-ban ugyancsak levél kíséretében megküldötte Gaussnak. Mindhiába, sikertelenül. Pedig, hogy mennyire fontosnak és szívéhez nőttek érezte Bolyai a kérdés megfejtését, fogalmat alkotni több nyilatkozatából. „Aki a tizenegyedik axiómára bizonyítást találna, akkora gyémántot érdemelne, mint a Föld.” Máskor meg így kiált fel: „Kinek sikerülni fog, annak halandók, örök emléket állítsatok!” Mikor pedig fia, János, még mint gyermekifjú, mint a bécsi hadmérnöki iskola növendéke szintén a párhuzamosak problémájára vetette magát, óva intette, hogy hagyjon békét a paralelláknak, úgy irtózzék tőle, mint akármicsoda feslett társalgástól. Figyelmeztette, hogy tanuljon az ő példáján: „Én feltettem magamban, hogy feláldozom magam az igazságért s kész lettem volna mártir lenni, csak hogy a geometriát megtisztítva ezen mocsoktól, adhassam; irtóztató, óriási munkákat tettem; sokkal jobbakat csináltam, mint addig, de tökéletes megelégedést nem találtam; itt — si paullum a summo discessit, vergit ad imum — visszatértem, amikor által láttam, hogy ennek az éjszakának a földről fenekét érni nem lehet, vigasztalás nélkül, sajnálva magamat s a szegény emberi nemet... Én a paralellákat akarva megtudni, tudatlan maradtam s időm virágját mind az vette el. Ha a paralellákat feltaláltam volna — fejezi be keserű rezignációval fiához írt intelmét — ha senki se tudta volna is meg, hogy én találtam, angyal lettem volna... Egy lépést se menj tovább, különben elveszett ember vagy!”

A megrendült, a csalódott tudós eme keserű önvallomása és intelme abból a levélből kondul elé vésztjelzően, amelyiket a Supplementum sikertelensége után tizenkét évvel küldött el fiának. Ha még ennyi idő múltán is ily keserűen buggyannak fel szavai és érzelve, képzelhető, hogy a sikertelenség első perceiben mennyire földre sujtottnak, csalódottnak érezhette magát. Érthető hát, hogy e miatt való megrendülésében elveszett minden kedve — legalább egyelőre és hosszú ideig — a matematikával való foglalkozástól. Ezt a körülményt Gaussnak is megírta. S csakugyan csalódása után csak kereken húsz év múlva tér vissza újra a mathezishez — épen a fia sikerén felbuzdulva. Fiának, Jánosnak t. i. megadatott, amit tőle a sors megtagadott, a kétezeréves mocsok eltávolítása, a párhuzamosak problémájának a megoldása az általa felfedezett abszolút geometria keretében. Farkas csak most, az 1830-as évek folyamán fogja ismét kezébe a tudós tollát, írja meg és adja ki latin nyelven a kétkötetes Tentament és egyéb matematikai munkáit, még összesen hatot, ötöt magyar nyelven, egyet

pedig, időrendben az utolsót, németül. Matematikai munkásságáról e helyen még csak annyit, hogy bár nem neki, hanem fiának adatott meg a gordiusi csomó titkának megfejtése, mégis a tudomány Farkast is a legkiválóbb matematikai lángelmék egyikének ismerte el és tiszteli főleg a Tentamenben felvett eszmék s a benne érvényesített új módszerek és tisztázott új eredmények alapján.

Szépirodalmi munkássága életének erre a matematikailag meddő, keserű csalódásban átélt szakára esik, ekkor virágzik ki. „Mathezisi tüzem meglankadt s ez vitt a poezisra” — mondja maga említett önéletrajzában. Még közelebbről meghatározva költői pályája csupán az 1814—19 közötti öt-hat évre szorítkozik. Ez alatt a rövid idő alatt kiad hat drámát, kéziratban elkészült még legalább ugyanennyi, kiad egy kötetnyi műfordítást. Szapora szépirodalmi munkásságának azonban 1819-ben hirtelen vége szakad. Több ilyenmű művet nem adott ki, nem is írt. Pedig, ismét maga mondja, tovább is tudott volna minden hónapban megírni egy tragédiát. Ám a folytatás elmaradt. „A poesis adójából quietantiát nyertem” — írja ő maga. A másfél évtizedes szünet után támadt mohó nekibuzdulás, a rövid idő alatti bő termelés s rá a hirtelen beállt végleges elnémulás jellemző Farkas egyéniségére. A lángész könnyedségével fog hozzá mindenhez, de szinte érthetetlenül hamar ellankad, ahogy érzékeny kedélye majd a derűlátás verőfényes hullámhegye, majd a borúlátás sötét hullámvölgye között himbálózik.

A verőfényt most a Döbrentei-féle nevezetes drámapályázat ígérte: dicsőséget és pénzjutalmat. Az Erdélyi Múzeum 1814. évi első száma közölte a pályázatot, mely szerint az akkor épülő Farkas-utcai színház megnyitására szánt első nyertes tragédia jutalma hét, a másodiké háromszáz forint leend. És természetesen a dicsőség, a hírnév babérkoszorúja. Bolyai tehetségéhez és lángelméjéhez méltónak látta a feladatot, hazafiúi lelkesedését, dicsőségre szomjas becsvágyát egyaránt felverte a pályázat. Letargikus csalódásából föleszmél, tollat fog, alig egy év alatt megír öt-hat darabot és pályázik. Még pedig nem is egy, hanem egyszerre három tragédiával, akkor, amikor egyik, egy darabbal pályázó kérésére a bizottság a határidőt egy évvel, 1810-ig meghosszabbította. A döntés azután is egyre késett, úgy, hogy azt a türelmetlen becsvágyú Bolyai nem tudja megvárni, hanem a beküldött három tragédiához még kettőt téve a pályázat eldőlte előtt »Öt szomorújáték — írta egy hazafi« címen nyomtatásban kiadja (Szeben 1817). A következő évben Marosvásárhelyt megjelenik hatodik

drámája, a »Párizsi per«, melynek előszavában jelzi, hogy kéziratban készen van még több „valósabb és szerelemmel nem hígitott” drámája. És megjelent 1819-ben ugyancsak Marosvásárhelyt és ugyancsak névtelenül szépirodalmi munkásságának utolsó terméke, »Pope próbatétele az emberről. Angolból fordítva. Más poétákból való toldalékkal« című műfordítás-kötete.

A jutalmat, tudjuk, nem Bolyai Farkas, de még nem is Katona József nyerte el, hanem Tokodi János. Csakhogy míg az 1819-ben végre nyomtatásban is kiadott jelentés a pályázat eredményéről a Bánk bánt egy szóval sem említi, addig Bolyai tragédiáira több észrevételt tartalmaz. „Karaktere ezen munkáknak: a benne levő páratlan gondolatok nagysága, szelíd, meleg érzés, merészséggel elegyült olvadó képzelés. A gondolatok nagyságára nézve nem ismer az ítélő jobb munkát, mint ezek és Kisfaludy (Sándor) Hunyadi Jánosát... A szerző azonban nem gondolkozott a drámai bog megkötéséről, annál fogva nincs a bognak közepe, nincs feloldása és így munkája mindenütt csak síma. Nem váltják fel egymást sebesen a várakozást, meglepést vagy fájdalmat okozó tettek, e helyett személyei majd mindenütt hosszasan dialógizálnak. A mi vélekedésünk szerint tehát ezen játékok fűzetlen oriental gyöngyök.”

Így DÖBRENTEI GÁBOR. Az Öt szomorújáték későbbi kritikussai még elismerőbben vélekedtek. BRASSAI SÁMUEL azt tapasztalta ifjú korában, hogy az olvasók szerették és bámulták Bolyai tragédiáit. Felfogása szerint a jellemek eléggé kidomborulnak és következetesek, a bonyodalom érdekfeszítő és a katasztrófa természetes, magyar földön született akármely drámai művel versenyezhetnek s a színpadon sem veszítik el hatásukat. BAYER JÓZSEF is magasztalólag írja, hogy „Bolyai koráig senki nem volt oly drámaírói talentummal megáldva, mint aminőt a Pausanias árul el. A nyelvezet szokatlan pompája, képekben és mély gondolatokban való gazdagsága... egyetlennek mondható koráig irodalmunkban. Nem mondjuk, hogy a színpadot jól ismerte, hogy a színi hatás minden eszközével tisztában volt. Hőse, Pausanias, nagyon sokat monológizál, bár monológjai nem mondhatók üreseknek, inkább túlradók a rokoneszmék sokszoros, képes ismétlésével... Bolyai nem utánzó tehetség, aki egy vagy több divatban levő drámaírókat másol szolgálilag. A drámaírás esztétikai törvényeivel nála senki nem volt inkább tisztában és viszont elméleti tudását hatalmasan támogatja az elveket feldolgozó mély ész, higgadt emberismeret, valódi filozófiai felfogás s hozzá az igazi költői lelkület... Pausaniasa elavult és egy kissé túltömött, itt-

ott terhelt nyelvezete mellett ma is kellemes olvasmány s midőn letesszük könyvét, a tragikai hatás emberi borzadálya és könnyet facsaró igaz részvéte ott sajog szivünkben... Az anyai szeretet egyik legszebb megtestesülése Pausanias anyja, ki fenségre megközelíti Coriolan szülőjét.” Ez a BAYER véleménye.

Az egykori és későbbi irodalmi kritika ellenmondásait, magasztalásait és kifogásait ma abba sűrítethetjük össze, hogy Bolyai Farkas költői tehetsége elvitathatatlan, tanúskodik erről képekben dús fantáziája, patétikus nyelve és túlradó gondolatgazdasága. De nem fegyelmezett drámaíró. Tragédiáiban több a dagályos szó, mint az életszerű tett, több a fellengő filozofálás, mint az acélos küzdelem. Nem tud igazi tragikus bonyodalmat szöni. És nem él, pedig ismerte, hisz maga is színészkedett, a színi hatás eszközeivel sem. Egészen véve tehát Döbrentei értékelését fogadjuk el és valljuk azzal a megtoldással, hogy Bolyai drámái igazában könyvdrámák. Olvasmánynak írta őket, nem a színpadnak; Ezt nemcsak az igazolja, hogy máig sem adták elé egyetlen darabját sem, de annak sincs nyoma, hogy valaha maga Bolyai sürgette, próbálta volna előadatni drámáit. Brassai és Bayer is mint olvasmányt, mint olvasók méltatják őket. Tehát mint könyvdrámákat, amilyeneket félszázaddal előbb Bessenyei és néhány társa írt volt. Könyvdrámák is azok; bennük fődolog, hogy a szereplő személyek illendőképen beszéljenek, amint Bessenyei mondja. Tehát nem az, hogy cselekedjenek. És vajon miből kerekedik ki az a bizonyos illendőképen való beszéd? Fennszárnyaló, képekben gazdag, patetikus dikcióból, magasztos, költői eszméknek és bölcselkedő gondolatoknak a sokszor szertartásos közléséből, megvitatásából. S ha az egyik személy a hosszas bölcselkedő párbeszédet megelégedve vagy abban kifáradva távozik, folytatja ugyanazt a témát hosszas monológban a színen maradt partner. Természetesen a párbeszédekben és a monológokban is tanító célzattal. Mert ezeknek a könyvdrámáknak, a Bolyai darabjainak is a célzata nem az esztétikai gyönyörnyújtás, hanem az oktatás, erkölcsi érzületre nevelés. Ezeknek az irányzatos könyvdrámáknak elkésett termékei Bolyai színművei is. S mint ilyenek figyelemreméltók, sőt dicséretre érdemesek.

Darabjainak már a címe is sejteti, hogy mennyire költői, emelkedett erkölcsfilozófiai világot ábrázolnak.

Az »Öt szomorújáték« elsője: Pausanias vagy a nagyravágyás áldozatja. Pausanias spártai királyt valami krisztusi, tehát egészen modern humanizmus arra indítja, hogy Spártát és a perzsákat összebékítse, hogy az emberek között levő gyűlölség gya-

lázatos alkotmányát kiírta, hogy a vas örökre megtisztulva az égre kiáltó vértől csak mint sarló ragyogjon a sárga kalászos mezején vigan éneklő testvérek kezében... „Boldog maradék! mikor a szegénység s gazdagság neveit nem fogod érteni s mikor a ritkaságok közt nézsz egy testvér vértől rozsdás kardot, egy könnyet ejtisz az elmúlt idők gyalázatjára s áldod annak a hamvait, aki az egymás ellen emelt karokat egybeöleltette, a külön gyűrűket egy szeretet láncába kötötte... Nem fog a sírba ledörgő földdel esni az árvák keserű zápora; a közédésanya halhatatlan lesz s a szerelem Istene mennyei színe ég minden gyermekein...” Ez a cél lebeg Pausanias előtt. Ezért mondja a Bolyai kultusz egyik érdemes munkása, DÁVID LAJOS, hogy a Pausanias irodalmunkban az első szociális utópisztikus dráma.⁴ A történelem szerint hazáruuló Pausanias Bolyai tragédiájában a modern emberszeretet és az örök béke apostola. Kora nem érti, nem is értheti meg. Halálra ítélik. De ő büszkén mondja: „Én meghalok anyám! mint spártai bűnös vagyok, de az Elyzeumban, megöleled mennyei babérral talált fiadat. Az én mentségemnek értelme nem lehet, míg a csecsemő emberi nem a nagy Lykurgus bölcsőjéből ki nem kél s a ti hazaszeretetek, ez az Istennek kedves gyermeke, emberszeretetté nem nő.” Világos, hogy ez a cél, ezek az eszmék nem az ókori Pausániaséi, hanem a XIX. században élő, felvilágosult filantróp Bolyai Farkasé.

Az Öt szomorújáték második darabjában is — II. Mohamed vagy a dicsőség győzedelme a szerelmen — a főhős, II. Mohamed, Konstantinápoly elfoglalója, Iréne iránt érzett szerelmének a hatása alatt emberboldogító, humanisztikus eszméken töpreng. Nem hódítani szeretne, hanem csak könnyeket törölni, a szeretet által a világhódításnak egy új nemét elkezdni. De szép szavaival magatartása nincs összhangban. Szerelmesét, Irénét megöli s halad tovább régi útján, a hódításén. A harmadik tragédia »Kemény Simon vagy a hazaszeretet áldozatja«. Míg Mohamed és Iréne története Mikes egyik leveléből, majd Bolyai hatására a Kisfaludy Károly tragédiájából, addig a Kemény Simon hősi önfeláldozása magából a történelemből szintén jól ismert és költőileg is sokszor és sokképpen feldolgozott tárgy. Ebben is cirádás párbeszéd és monológok hangzanak el a hazaszeretetről, a magyar sorsról, a haza és az emberiség boldogságáról. Önzés és kapzsiság helyett töltsé be szeretet a nemzeti karaktert, az atyafiak lelkét s mindenki teljesítse a virtus parancsát. Az »Öt szomorújáték« két

⁴Dávid Lajos, A két Bolyai élete és munkássága. 1923, 159.

utolsó darabja egymásnak pontos ellenpárja. Camillo és Rosamunda szeretik egymást, de Rosamundát máshoz adják feleségül. Camillónak később módjában állanak régi kedvesét megnyernie, de virtusa győz szerelmén s maga kényszeríti és kéri Rosamundát, hogy nyugodjék bele sorsába. Az utolsó darabban viszont a bolgár Helena szerelme erősebbnek bizonyul, mint ama lehetséges virtusa, hogy hazája megmentéséért felesége legyen a görög császárnak. Vállalkozik rá, de szerelme hazafiúi akaratát megtöri, elpusztul.

Mint látható, Bolyai drámáiban a virtus a középponti gondolat, valamennyiben a virtus eszméje körül forog az ösztövérbonyadalom és a főbb személyek. Mit ért Bolyai virtuson? Erényt természetesen, de annak különösképen azt a formáját, amelyik a vállalt vagy sorsszabta kötelesség rendületlen teljesítéséből áll. Egy államfő, a spártai király nem ábrándozhat arról, hogy örök békét kössön harcban álló ellenségével. Virtus volna ez is, még pedig egyetemesebb. De Spárta királyának Spárta hatalmát és jólétét kell szolgálnia. Pausanias nagyobbra, többre vágyik, mint adott kötelessége, áldozatul esik. Mohamed is megtorpan a virtus útján, de ha kényszeredetten is, győz szerelmén. Kemény Simon a virtus tündöklő példája. Igaz, hogy virtusát semmi sem akadályozza, csak az esetleges halál, de ő élete árán is teljesíti hazafiúi kötelességét. A negyedik darab bonyodalma rokon a Mohamedével s az ötödik a Pausaniasszal. Háromban a virtus győzi le ellenségeit, a nagyravágyást és szerelmet; kettőben a virtus bukik el — egyikben a nagyravágyás, másikban a szerelem miatt.

Hatodik drámájában, a »Párizsi per« című érzékeny játékban is fejtegetést, okoskodást lehet olvasnunk a szerelem hatalmáról, értéktelenségéről, aztán az állati magnetizmussal foglalkozás esztelenségéről. Kigúnyolja ebben Bolyai a tehetségtelen, de pöfeszkező poétákat s hosszú monológban vitatja a házasság értékét. Megházasodni vagy meg nem házasodni: ez a kérdés, kezdődik Hamlet Lenni vagy nem lenni-je modorában a monológ. Felsorakoztatja benne Bolyai olykor tárgyilagosan, legtöbbször gúnnyal, sőt cinikusan a házasság mellett, még inkább a házasság ellen felhozható érveket. A monológ abban csúcsosodik ki, amit Bolyai másutt úgy fejezett ki, hogy Éva nélkül pusztá volt a paradicsom, de vele — elveszett.

Megállapítható tehát, hogy a Bolyai drámáiban sok a szubjektív elem. A szerző és nem a darab személyeinek érzés és gondolatvilága teremt drámai feszültséget. A történeti idő és a földrajzi távolság ellenére is Bolyai, a XIX. század világnézetével

van dolgunk. „Akármelyik személy szól, igen hallik az auctor hangja,” — ismeri el és mondja ő maga. Ez az auctori hang pedig, bár csengés szerint költészet, tartalma és célzat szerint tanít, filozófál. Bolyai darabjaiban, mint általában a könyvdrámákban, a drámai forma és cselekvény inkább csak eszköz, hogy elmondhassa dialógusokba öntött szép, fenséges gondolatait, megkapó, csillogó metaforáit, képeit, erkölcsi világnézetét az ő felettébb buja növésű költői nyelvén — állapítja meg már BEDŐHÁZI a Bolyaiak pályájának első, érdemes megrajzolója ma is forrásértékű munkájában.⁵

Tanítói célzat ismerszik ki műfordításaiból is. Ott is léptenyomon hangzik, nem az auctor, hanem a fordító hangja. Bolyai szabadon fordít. Az még hagyján, hogy Thomsont és Schillert kivéve többi fordítása, Pope híres költeménye is próza. De akár versben fordít, akár prózában, itt is, ott is változtat az eredeti tartalmán, gondolatokat, részleteket told be, melyek az eredetiben nincsenek ott, de amelyeknek a kifejtését ő szükségesnek tartja.

Különös, de érdekes, és érdemes alakja Bolyai Farkas irodalmunk történetének. Mint született lángész és igazi költői tehetség, ha kedve kerekedik, a fordítások, átdolgozások és magyarítások korában jellegzetesen egyénit, eredetit alkot, bámulatos termékenységgel. Még pedig drámai irodalmunk legkorábbi, legelső eredeti termékeit. Az eredeti magyar drámáit két nagy név kezdi, mindkettőt az Erdélyi Múzeum pályatétele szólaltatta meg. Ez a két nagy név: Katona József és Bolyai Farkas, Ez a drámaíró Bolyai legfőbb irodalomtörténeti jelentősége. Könnyen és gyorsan, a kelleténél könnyebben és gyorsabban alkot. Emiatt alkotásai az érdekes és eredeti tárgy, a nemesen emelkedett világnézet, a szokatlan pompájú, sőt fellengősen zsúfolt költői nyelv ellenére is. csiszolatlan gyöngyök. Világnézetét, eszméit nem tudja tárgyiasítani. Ő az, akinek lelke telítve van a krisztusi szeretet, az örök béke, az egyenlőség és humanizmus világboldogságot ígérő eszméivel. Ő az, ki az eszmék hirdetésével serényen és önzetlenül segíteni szeretne nemzetét és az emberiség nyomoruságán. Hatni akart korára. Drámái ezért tulajdonképpen könyvdrámák, noha formájuk nem vers, hanem próza. Cselekvényük alig van, a jellemek nem domborodnak ki. Hiányzik belőlük az élet, a személyesség. Hatásuk emiatt a kortárs olvasókra csekély lehetett. Színpadra sohse kerültek. A későbbi, a mai közönség szemében pedig elavult

⁵ Bedőházi, i. m. 105.

költészettörténeti emlékek, irodalmi ritkaságok. Az irodalomtörténettudomány azonban az igazi és hivatott tehetséget, a lángészt megillető tisztelettel tartja emlékezetben Bolyai csiszolatlan gyöngyeit, az eredeti magyar dráma legelső termékei között. Eredeti mivoltuk mellett épen az az érdekességük, amiben Bolyai vét a korszerűség, a dramaturgia ellen. T. i. a bennük hirdetett humanizmus, Bolyainak emberszeretettől áthatott világnézete és a költői nyelv. S nem utolsó sorban az is, hogy Kisfaludy Károly két darabjára is hatott: Kemény Simonra és főleg Irénjére, Bánk bán és a Vörösmarty darabjai előtt színre került eredeti magyar tragédiáink legértékesebb, maradandó becsű termékére. A magyar dráma történetének monográfusa, BAYER JÓZSEF, Bolyai Farkast Katonával együtt legzseniálisabb íróink egyikének mondja.⁶

Hát az eljegyzéskori egész kötetet kitevő lírai költeményekről s a kéziratban maradt többi drámáról nincs mondanivaló? — kérdezheti joggal a kíváncsi érdeklődés. Megvannak ezek is a marosvásárhelyi kollégium könyvtárának Bolyai szobájában egy fapohár alján egy csipetnél alig több hamu alakjában. Emlékszünk, hogy Bolyai sikertelenül pályázott, s azt is említettük, hogy az *Öt szomorú játék* és a *Párizsi per* sem aratott olyan sikert, amilyent Bolyai remélt és várt. Csalódott. Előbb és régebben a tudós, most a költő. Abbahagyta hát a költészetet, s később egy sötét órájában, mint maga mondja, „tragédiáimat s még egyebeket” — nyilván verseit — elégettem, ma is (1836) meg van a hamva. Ez a halott-hamvasztás Bolyai Farkas utolsó szépirodalmi cselekedete.

Igaz, azután is fogalmazott felkérésre sírfeliratokat és Ferenc József császár 1852-i marosvásárhelyi látogatása alkalmából magyar, latin és német nyelven üdvözlő verseket. De sem ezeknek, sem a különben közelebbről nem ismert sírfeliratoknak a verses formán kívül a költészettel alig van kapcsolatuk. Amazok szokványos versezetek lehettek, a császárnak átnyújtott »Szívhangok« pedig kényszeredett ódai szóvirágok Mária Teréziáról, József császárról, a birodalom népeinek boldogságáról és a császár személyéről — politikumból. Az irodalomtörténeti művek e verseket »Az ős lantos hattyúdalai« címen emlegetik. Pedig az ős lantos hattyúdalai nem ezek, hanem az a hatsornyi latinnyelvű hexameteres epigramma, amelyet Bolyai 79 éves korában írt meglepően tömör és jól jellemző költőiséggel nagy barátjának, Gauss Frigyesnek a halálára és emlékére s amelyik P. THEWREWK EMIL fordításában így hangzik:

³ Bayer, A magyar drámairodalom története. I, 264.

*Mindennek velejébe hatolt, mint senki se jobban:
Földerítette a legmélyebb s legmagasabbat.
Ritka nagy ész, nem villámló, de világot özönlő.
Bár elhunyt, a halál nem bírta eloltani fényét
S Isten színe előtt, mint Newton, úgy ő is a tiszta
Lelkek közt örvend s ott jár a boldog egekben.*

Érdekes, hogy Bolyai utolsó költeménye, mint első fennmaradt epigrammája is — latinnyelvű.⁷

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy Bolyai Farkas szépirodalmi munkássága lényegében véve az 1814—19. évek alatti rövid, de termékeny nekibuzdulásból áll, s hogy irodalmi életünk 1820 után, Bolyai Farkasnak, ennek a hivatott és nagytehetségű, egyénit és eredetit alkotni tudó költőnek az elnémulása és a költészet mezejéről történt végleges eltávozása miatt egyhangúbb és szegényebb lett.

Valószínű azonban, hogy az alkotó költők sorából történt kilépte idején már megjelent és helyet foglalt a Farkas alakja, sőt Jánosé is, szépirodalmunkban mint költői tárgy. Még pedig előbb csak élőszó-irodalmunkban.

1820 körül vagyunk. Farkas ekkor már csaknem két évtizede, hogy tudós professzora a kolégyomnak. A diákoktól tudja már az egész város, sőt a vidék is, hogy Bolyai Farkas olyan nagy tudós, hogy a diákok, sőt a professzor kollégák közül is alig egy-ketten ha megértik. Köztük, szemük előtt él a polihisztor és ezermester.

⁷ A Bolyai könyvészet (Stäckel, Pintér, Dávid) Szinnyeit kivéve, a császárnak átadott füzet címét így adja: Az ősz lantos hattyúdalai, Szívhangok, stb., holott az egyszerűen Szívhangok stb. Nyilván egyik adat sem az eredeti tanulmányozásán alapul, hanem, másodkézből való. Forrásuk közös: Koncz Józsefnek »A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története« című becses műve. Koncz Bolyai eredeti költői műveinek felsorolása rendjén, a füzet címszövegének könyvészeti leírása előtt költői metaforával jelzi, hogy e versek Bolyai utolsó eredeti költői művei: *az ősz lantos hattyúdalai három nyelven*. Az eredeti nyomtatvány megtekintése hiányában a későbbi közlők Koncz metaforáját és meghatározását is elnézésből címszövegnek vélték. Innen a téves adat. Szinnyei azonban pontosan közli a címet. Lehet, hogy az eredetiről, lehet azonban, hogy ő is Koncz után, de észrevéve a jelzésből (:), hogy hol kezdődik a tulajdonképeni címszöveg. Ez apróságot azért jegyezzük meg, mert Bolyainak ez a nyomtatványa is névtelenül jelenvén meg, mások is, mint e sorok írója, Az ősz lantos hattyúdalai három nyelven című művet találják keresni a könyvtárakban. Természetesen hiába, mert csak Szívhangok címszó alatt található meg. Petrik a Szívhangokat nem ismeri, Stäckel pedig ismeri, de annyira megy, hogy Az ősz lantos hattyúdalai-t egyenest főcímmek nézve, dőlten szedeti [Vö. i. m. I, 202].

S amint teltek az évek, a Farkas polihisztor és ezermester volta annál inkább kitűnt, s annál több okot adtak a szóbeszédre polihisztor-ságából és ezermesteri mivoltából eredő különös tettei, szokásai, életmódja. Furcsa történetek, adomák, kezdtek keringeni róla s jártak szájról-szájra; hogy például húst nem eszik, csak gyümölcsessel él, hogy koporsóját előre elkészíttette s abban alszik, stb. Történet pedig ez egészen természetesen, mert hiszen a tudós professzor úr mindenkivel szívesen társalgott és szóba ereszkedett : a főurakkal és tanult emberekkel csak úgy, mint a városi polgárokkal, a városos atyafiakkal, sőt a Nagypiacon járó-keelő szolgáló népséggel egyaránt. A János csodálatos eszének is híre ment már 1820 előtt, hogy többet tud, mint a legfelső évek öreg diákjai; órákra nem jár pontosan, de apja helyett kitarja az órát s értelmesen. Leszivárgott a hír, hogy Bécsben az Akadémián is első tanuló lett, aki eszével még a császári ház figyelmét is magára vonta. Katonatiszti pályájából is tudni vélték s beszéltek, hogy Lembergben egymásután 13 társával párbajozott s mindeniket megsebezte, de maga épen maradt. Mikor pedig mint nyugalmazott kapitány váratlanul itthon telepedett le, akkor még inkább beszélgetett magáról. Hogyne, hiszen Orbán Rozáliát megszőktette s úgy él vele vadházasságban, eleinte jól, de aztán sok veszekedés, sőt verekedés között; a városi tanács rendeletének is fittyet hány, nem engedelmeskedik; az embereket megveti, kerüli. Lakását is a Kálvária-utcában úgy építtette, hogy a világ ne lássa őt, de ő se a világot. Apjával is összeveszett, nem érintkeznek. Legfőlebb levélben, de megszólítás nélkül.

Különös, ember különös alak mindkét Bolyai. Erdélyi különc, amiben bérces hazánk sohasem szűkölködött. A különcökkel pedig legott és szívesen foglalkozik a közvélemény, a szóbeszéd, a környezet érdeklődése, az élőszóbeli szépirodalom. Bizonyos, hogy a Bolyaiak már élükben jó kiadós tárgyul szolgáltak az élőszóbeli irodalom majd minden ágának, mint amilyen a nem épen nemesindulatú pletyka, aztán a bizonytalan mende-monda, az érdekes történet, a jókedvű anekdota, a bőbeszédű mese, meg a vidám fabula. Tudományos jelentőségüket nem értették meg a kortársak, arról nem beszéltek. Hisz ezidétt még Gauss is felpanaszolja a német tudós körök érzéketlenségét a matematikai tudományok iránt. Az itthoni tudományosságot pedig eléggé jellemzi az a tény, hogy az Akadémia 1836-ban 200 arany jutalomban részesített egy olyan matematikai művet, amelyiket már az egykorú szakkritika is kompilációnak tartott, — és nem a világhírűvé lett Tentament, noha Farkas már előbb tagja volt az Akadémiának. Erdélyről pe-

dig maga Bolyai állapítja meg, hogy az erdélyi klíma nem való mathézisnek. Tudományos értékük elismerése csak holtuk után (Farkas 1856-ban, János 1860-ban halt meg) mintegy tíz évvel indult meg. Akkor is előbb nem magyar földön, hanem külföldön: a német, francia és olasz tudományos világban egyidőben. Itthon ismételjük — sokat és sokféleképpen beszéltek róluk, de tudományos jelentőségüket nem, avagy ami még rosszabb, félreértve. Legtöbbit és legtöbben bizonyára haláluk alkalmával, temetésükkel kapcsolatban. Mert ez maga is, nagyon különös volt, Farkast a maga készítette koporsóba téve a kollégium, az egész város, a vidék kísérte ki a temetőbe, noha egy évvel korábban kinyomatott szomorújelentésében azt kívánta, hogy harang se szóljon, csak a kollégium csengettyűje, és senki, még pap se kísérje ki. A János halotti menete pedig mindössze hat férfiből állott, három kirendelt császári tisztből, három polgárból s bezárta a menetet Szócs Jula nevű cselédje, utolsó napjainak s halálának egyetlen szemtanúja.

Meddig s kiknek az ajkán élt tovább élőszóban, szájhagyományban a két külön Bolyai emlékezete holtuk után is, nem tudhatni. Halandók, még a különök sorsa is, hogy felejtessenek. Bizonyos, hogy a Bolyaiak alakja is az évek haladtával egyre ritkábban és kevesebbeknek a képzeletét foglalkoztatta. A közvélemény nemcsak ingatag és megbízhatatlan, hanem, feledékeny is. Bolyai Farkast is egyre szűkebb körben emlegették a volt tanítványok és a kollégák. A megbombolt lelkű és félelmetes emlékü Jánosnak pedig legfőlebb nevét ha mondták ki idegenkedéssel, irtózáttal még negyven év múlva is.

Mikor aztán 1867 óta megindult a Bolyaiak reneszánsza, s tudományos érdemüket kezdte föl- és elismerni, előbb a külföldi, majd utána ballagva a magyar tudományos világ is, akkor a Bolyaiak alakja is, elsősorban az élteben is népszerű Farkasé, megjelent a nyomtatott irodalomban, a szoros értelmű literatúrában is, mint amilyenek KÖVÁRI LÁSZLÓ, RÉTHI LAJOS és BODOR LÁSZLÓ visszaemlékezései, tárca-szerű cikkei. E visszaemlékezések nem szépirodalmi termékek. A valóságot szándékoztak felidézni. Ámde a történeti hűség gyakran elmosódik bennük az író alanyiséga és az emberi emlékezőtehetség épen nem csalhatatlan tulajdonságának a hatása miatt. Valóság és költészet összekeveredett bennük. És épen ezért és innen, ezekből a nem feltétlenül történelmi értékű visszaemlékezésekből és a szájhagyományból került bele a Bolyaiak alakja szépirodalmunkba, — elég későn, a múlt század kilencvenes éveiben.

Tudomásunk szerint TÓTH BÉLA az a szépprózaírónk, akinek tolla először vette tárgyul a Bolyaiak alakját. Tóth Béla »Magyar anekdotakincs« című művében [II, 289—96] Kővári Lászlóra hivatkozással közli Farkasról azt az adomát, hogy fekete táblán s krétával, geometriailag kezdte magyarázni Kemény Zsigmond (!) inasának a foldozó varga lakását és közli Tóth, mint a Farkas szerénységét jellemző azt az adomát is, hogy az Erdélyben utazó Kazinczynak (1816) Farkas a professzorok névszerinti bemutatása után arra a kérdésére, hogy: Hát ön ki?, — azt felelte, nevét elhallgatva: Én a mathezis professzora vagyok. Pedig ezt a feleletet Farkas nem Kazinczynak és nem 1816-ban mondta, hanem Ferenc József császárnak 1852-ben. Az első közlő, KŐVÁRI az esetet a Bach-korszak szigorú cenzurája miatt a Kazinczy látogatásához vetítette vissza, noha tudta, hogy a valóságban másként, sokkal jellemzőbben történt. Sorrendben különben Tóth Béla elsőnek azt a históriát közli, hogy a lelkesen beszélni szerető Farkas Enyeden a Szász Károly jubileumi lakomáján úgy belemelegedett szomszédaival a beszélgetésbe, hogy elfeledett enni; másodiknak meg azt az adomát közli, hogy Farkas altesti fájdalmaitól lovaglás közben megszabadulva, hazatérőben az utcán találkozik barátjával és háziorvosával, Szotyori Józseffel, s odaszól neki: „Vedd le a kalapod lovam előtt! Ez kigyógyított, mit te nem tudtál megtenni.” Aztán Farkas családi életét, János gyermekkorát világítva meg TÓTH elbeszéli János sikerét a hadmérnöki iskolában János főherceg előtt és állítólagos párbaját atyjával. Ez a sokat emlegetett párbaj sohse történt meg, a szerénységét jellemző adoma meg más-két történt és végül valószínű, hogy az okosabb lónak köszönő orvos adomája hozzátartozik a nemzetközi anekdota-kincshez. Az adoma azonban eredetiségre törekszik, a történeti hűségtől könnyen eltávolódik, mert ez a fő, hogy érdekes és jellemző tudjon lenni.

Szépprózánk gyakoribb alakjává azonban csak a jelen század huszas évei óta váltak a Bolyaiak. TABÉRY GÉZA hozta őket divatba és pedig majdnem egyidőben a színpadon — Kolozsvári bál, színre került Kolozsvárt és Nagyváradon 1920 — a novellában — szintén Kolozsvári bál című négy novellát tartalmazó kötete (Nagyszalonta, 1923) és a regényben, — Szarvasbika (Kolozsvár 1925). Különösen utóbbi műve, a Szarvasbika terelte rá az olvasóközönség figyelmét a Bolyaiakra. Tabéry törekedett korszerűsége s ez színművének és hasonló című novellájának az érdeme. De bőven költött hozzá a maga képzeletéből. Mindkét Bolyainak az állítólagos érzékisége ragadta meg érdeklődését, s ehhez képest állította be és

rajzolta meg Keményné Teleki Anna alakját Leleményének nincs semmi történeti alapja. Azt, hogy fantáziája hatásos alakot kapcsolt be a Bolyaiak életébe, mutatja az is, hogy Teleki Annát Tabérytól többen átvették. Regényében több nagy erővel megírt szép részlet van, de egészben sok ellenmondást váltott ki mind a kritika, mind az olvasóközönség köréből. Irodalomtörténeti jelentősége mégis van Tabéry Bolyaiakat tárgyaló műveinek: írók és közönség érdeklődését keltették fel a Bolyaiak iránt. Ilyen írók a következők: ERDŐDY ELEK Professzor Bolyai Farkas úr címen tárcaszerűleg beszéli el, mint hívják meg a diákok a consistorium nevében Farkast Vásárhelyre professzornak a domáldi idillből [Magyarország 1925.7. sz.]. LENKEI HENRIK A két Bolyai. Levelek az 1847—1856. évekből [Pesti Hírlap vasárnapja. 1929. november 10] címen az egymással csak levélben érintkező apa és fiú öt levélváltását szerkeszti újra mai nyelven, de az életrajzi valóság szellemében. MOLTER KÁROLY, kinek tanári lakásán emléktábla jelzi, hogy azon a telken állt egykor Bolyai Farkas tanári lakása, amelyikben János is nevelkedett vala, két karcolatban s a Bolyaiak halhatatlanságát teszi meg műve csattanójává. Az elsőben, A Bolyaiak szobra (Ellenzék 1931.) csípős gúnnyal szemlélteti Molter a vásárhelyi, általában civis gondolkodás szűklátókörűségét és maradiságát: Euklides kétezer évvel ezelőtt élt, s ha van is otthon szobra, Bolyai is várhat még éppen kétezer évig. „Igaza van a marosmenti tisztos polgárnak — végzi Molter —, mert az időtlen nagyoknak nem sietős a szobruk.” A másodikban az történik, hogy a világ legnagyobb matematikusának, Bolyai Jánosnak koponyáját őrző Monos tanár urat elhívják a múzeumból. Leánya s ennek szerelmese ottmaradnak — őrizni a ládát, míg az apa visszatér. Persze, nem a koponyát, a ládát őrzik, arra rá se néznek, hanem egymásban gyönyörködnek. A fiú mégis kezébe veszi a koponyát, nem fél tőle, mint a lány, mert az a koponya csak „érdekes tárgy, semmi egyéb, a lélek, a tudomány, a világbíró hatalom és hírnév elszállt belőle” (A halhatatlanok, Erdélyi Helikon almanachja 1933). Úgy értesültem, hogy a genius locitól más műveiben is erősen sugallt és befolyásolt Molttert újabban és tovább is foglalkoztatja a Bolyaiak alakja.

A reális értelemben vett genius loci hatott BARABÁS Gyulára is, hogy regényt írjon a Bolyaiakról, még pedig külön Farkasról (Domáldi jegenyék. 1935) és aztán külön Jánosról, illetőleg Orbán Rózaliáról, János élettársáról és gyermekeinek anyjáról (Köd a Maroson, 1940). Barabás szülői a Farkas egykori lakásának a tözsomszedságában laktak, s ha rosszalkodott és csínytet követett el,

azzal ijesztgették, hogy megfogják a Bolyai kísértetek. Mikor pedig apjától azt kérdezte, hogy kik és milyenek a Bolyai kísértetek, apja fenyegetéssel válaszolt. Később az ugyancsak szomszéd minorita rendházban hallott Barabás a Bolyaiakról. E gyermekkori emlékek hatására választotta regénytárgyul a Bolyaiakat. Választotta és választhatta annál is inkább, mert mint tudjuk tapasztalásból, az első világháború után mind külföldön, mind a mi irodalmunkban divatos műfajjá népszerűsödött el a nagy emberek regényes életrajza vagy ha inkább tetszik, életrajzi regénye. A gyermekkori emlékek mellett Harsányi Zsolt, Surányi Miklós és mások nagy sikere is bizonyára ösztönzőleg hatott Barabásra. Barabás becsületes igyekezettel, a Bolyaiak alakja iránt Tabérynál sokkal több kegyelettel és történeti hűséggel vázolta meg a két Bolyai alakját. Mindkét regénye érdekes olvasmány nemcsak, mert tárgyak érdekes, de azért is, mert Barabás előadása élénk, könnyed. Szerkeszteni, egységet teremteni, mélyreható következetességgel jellemezni azonban már kevésbé tud. Minden jóakarata, lelkesége és komoly igyekezete dacára érezhető, hogy nem jutott el a Bolyaiak és az őket körülvevő társadalomnak a közvetlen közelébe.

MAKKAI SÁNDOR *Mi Ernyeiek* című regényében⁸ nem a helyszínén és közvetlenül átélt tapasztalatok, hanem családjá hagyományai és egyéni tanulmányozás alapján, de a hivatott tehetség biztosságával rajzolja meg Marosvásárhely társadalmának életét és lelkivilágát a szabadságharc alatt és a Bach-korszakban. E rajzból természetesen nem maradhatott ki a Bolyaiak alakja sem. Makkai szerepelteti is mindkettőjüket, még pedig majd mindenik jellemző tulajdonságukat kidomborítva. Feltünteti Farkas jó szívét, hogy t. i. kivált, ha nő kéri tőle, készséggel segít a lehetetlen helyzetekben is (közbenjár a császári katonai hatóságnál egy politikai fogoly érdekében). Rávilágít Farkas ezermester voltára, nagy tekintélyére. Elbeszéli, miként folyt le, Farkas vezetése alatt a város és kollégium tisztelgése Ferenc József császár előtt, stb. Szemléletes jelenetben mutatja be az apa és fia közötti egyenetlenséget, majd János megbomlott testi és lelki állapotát. És rávilágít mindkettejük roppant tudományára, de az őket körülvevő értetlenségre, tudós pályájuk tragikumára is. Tömör, világos és hű a Makkai jellemzése. De kitűnően megírt regényében mindkét Bolyai csak mellékalak, epizód. Éppen ezért megállapítható, hogy a Bolyaiak alakja még várja azt a regényíró, ki teljes tárgyi ismer-

⁸ Megjelent Bpsten 1940-ben. A szóbanforgó részek az I. kötet 244—61, 274—7, 329—35 és 343—57. lapján.

rettel a lelki élet legmélyét is megragadó és megértő intuícióval megírja az ő életrajzi regényüket.

Ugyanez áll a Bolyaiakat tárgyaló drámára nézve is. Őt ilyen kísérletről tudunk. Egyiket, a legelső, TABÉRY Kolozsvári bál című egyfelvonásos színművét már említettük. Tárgya, tartalma ugyanaz, mint hasonló című novellájának s amit némi módosítással regényébe (Szarvasbika) is első fejezeteként beillesztett. Az erdélyi mágnások Kolozsvárt álarcos bált rendeznek. Jelen van Farkas is. A szintén jelenlevő Teleki Annával szemben megnyer egy fogadást. Jutalmul azt kéri, hogy a főurak építsék föl, illetőleg fejezzék be a Farkas-utcai színházat. A darab az első világháború után szép sikert aratott.

Tabéryval egy időben, 1920-ban még két költő írt drámát a Bolyaiakról, s pályázott művével az Akadémia Kóczán díjára. Jutalmat egyik sem nyert. Ennek következtében a szerzők nevét nem ismerjük. Műveiket sem, mert nincs nyoma annak, hogy kiadták volna. A bíráló bizottság jelentéséből — SOLYMOSSY SÁNDOR volt az előadó — mégis fogalmat alkothatunk róluk. Az egyik pályázó Bolyai színdarab címe: A két Bolyai, színmű 3 felvonásban. Főszemélye nincs. A cselekmény az apa és fiú összezőrdülésével kezdődik az ötvenes évek elején. Farkas a darabban császárimádó pecsovics, János ellenben tüzes, forradalmár hazafi, de egyébként vadgenie és beszámíthatatlanul patológus alak. A szerző ibseni lélekfestésre törekedett, de elegendő erő és tehetség nélkül. A jelentés szerint elhibázott, gyenge alkotás (A jelentés szerint Farkas Nagyenyed híres öreg professzora és János a császár látogatásakor az enyedi kollégiumban csap botrányt. Nem tudni, hogy ez a vaskos tévedés a darabé-e avagy a jelentéstevő Solymossyé. Az előbbi valószínűbb, mert Solymossy hivatkozik Bedőházi művére. Már pedig aki csak kezébe vette a Bedőházi művét, vagy épen csak rápillantott, ilyen tévedést nem követ el).

A második pályamű címe: Gradus ad Parnassum, drámai költemény. Ez a János élettörténetének elég hű ábrázolása — színpadi képekben. A tisztí rangjáról lemondó János apja házában fiatal, csélcsap mostohát talál. János megbotránkozással hagyja ott a szülei házat, s elvonul apja vidéki birtokára. A megbántott nő a fáradt és kedvetlen apát fia ellen hergeli. Gonosz szándéka eredményét fokozza az a körülmény, hogy János az Appendix sikeretelensége miatt apjára gyanakszik. Apa és fiú annyira összevész, hogy a végén a mostoha Jánost ellene elkövetett merénylettel vádolhatja és vádolja, minek következtében be is áll köztük a végleges szakítás. A darab a jelentés szerint nagyjában híven kö-

veti a való történetet. Legnagyobb baj, hogy János bonyolult, excentrikus jellemének rajzához az írónak nem volt elég ereje. A kapkodás, a szélsőségek közti vergődés nem elegendő János lelki világának megértéséhez. Meg kellett volna keresnie és feltüntetnie jellemének az alaprugóját, tetteinek, temperamentumának a mozgatóját. Farkas szürke, unalmas, megtört alak. Semmi sincs benne az igazi Farkasból. A mostoha gyűlölködése, házasságtörése visszataszító, Zsuzsa, János őrangyala kedves jelenség, de székely tájszólása túlzás. „A szerző bár poéta lélek és jó verselő, munkájával inkább nagyot mert, mint alkotott.”⁹ Így a jelentés. Mi tegyük hozzá, hogy nemcsak a Farkas, de a gonosz mostoha alakja sem hű alkotás.

A Gradus ad Parnassum-ot a bíráló jelentés a sikerültebb pályaművek egyikének tartja. 1923-ban jelent meg TOLNAY LAJOS-nak hasonló című és tárgyú színműve: Gradus ad Parnassum. Az alcíme is — drámai költemény —, a tárgya is — János élete képekben — ugyanaz. Sajnos, a kiadványt nem sikerült megszerezni, s így nem lehetett megállapítani, vajon nem az utóbb tárgyalt pályaművel van dolgunk, s azt még kevésbé, hogy mennyiben vette figyelembe a szerző a jelentésben foglalt kritikai megjegyzéseket.

A Bolyaiakat tárgyaló drámai művek között a legértékesebb az időben máig legutolsó, MIKLÓS JENŐnek A Bolyaiak című 3 felvonásos drámája. A budapesti Nemzeti Színház igazgatósága különösen nagyra értékelte e művet, mert 1935-ben a nyári szünet után ezzel a darabbal nyitotta meg kapuit. A posthumus mű a Nemzeti Színháztól megszokott fényes kiállításban a legelőkelőbb közönség jelenlétében került színre. Hatása, ha nem is akkora, mint amennyire a színház igazgatósága számított, de el nem maradt. Nyomtatásban nem jelent meg. Így e mű esetében is az elhangzott és leghivatottabb kritikusok véleményére támaszkodunk. Az 1935. évi Vojnits-díjról szóló akadémiai jelentés szerint — a jelentés-tevő itt is SOLYMOSSY SÁNDOR¹⁰ — a Miklós drámájának a magva a méltatlan viszonyok közé került lángész tragikuma, a nagy lélek felborulása kicsinyes környezetben. A marosvásárhelyi kollégiumban Farkas hatvanadik születésnapját ünneplik. Ide toppan be János, hogy külföldi tanulmányai után tehetségét itthon értékesíthesse. Nem sikerül. Ellentétbe kerül apjával, környezetével. De

⁹ Solymossy Sándor, Jelentés a Kóczán-pályázatról az 1920. évről: Akadémiai Értesítő, 1920. 218. kk.

¹⁰ Solymossy Sándor, Egy év drámairódalma. Jelentés a Vojnits-díjról: Budapesti Szemle, CCXLII, 37.

az összeütközés nem a tudomány, hanem a szerelem terén történik: apa és fia egyaránt szerelmesek a szép özvegybe, Teleki Annába. Megvívnak érlette, mindketten megsebesülnek, de a párbaj után kibékülnek. János elvonul Domáldra, s ott él együtt azzal a parasztlánnyal, kit magával vitt oda. Belenyugszik, hogy a magyar föld őt nem engedi magasra nőni, s mások végzik el azt a tudományos munkát, amire magát képesnek és hivatottnak érezte. VAJTHÓ LÁSZLÓ¹¹ szerint a darab mint dráma gyöngé alkotás. A szerző az apát és fiút mint tudóst állítja szembe, de tragikumuk rejtélyes magvát nem tudta kivirágoztatni, a konfliktust mellékes vonások váltják ki. A dráma cselekvénye vontatott, de vannak meglepően friss, festői szépségekkel gyönyörködtető jelenetei. RÉDEY TIVADAR szerint is bágyadt, szerelmi idillek és nemzedék-ellentét váltja ki az apa és fiú összeütközését s nem zseni voltak. A színpad a zsenihősökkel nem boldogul. Az apa keserű rezignált alak, János a patológia határán összeférhetetlen, megváltó eszmékbe bolondul bele. A rendezés tulságosan díszes volt, a székely kaláka és tánc beillesztése is erőltetett és felesleges hatáshajszolás.¹²

Lírikusainkat is megihlették a Bolyaiak.

ÁPRILY LAJOS a Fejedelemhez című Bethlen Gábort dicsőítő ódájában (1922) seregszemlét tartva a Bethlen-kollégium egykori nagy diákjai fölött, felvonultatja Farkast is, a számok óriását. HANGAY SÁNDOR Gradus ad Parnassum című költeménye (8×3 sor — Jövők 1928 sz.) már egészen a két Bolyai emlékét idézi. Bolyai című költeményben (2×8 sor — Pesti Hegedű. 1918. 45 l.) élesztgeti emléküket EMÖD TAMÁS is.¹³

Csak a János lelke szólal meg MIGRAY JÓZSEF és BABITS MIHÁLY költeményében.¹⁴ Mindkét költemény alapihlete János büszke mondata az apjához 1823. november 3-án írt levelében: „Semmiből egy új más világot teremtettem.” Mindkét költő idézi is János eme szavait. S van köztük még egy külsőleges hasonlóság is: mindkét

¹¹ Vajthó László, Színházi Szemle: Protestáns Közlöny. 1935, 546.

¹² Napkelet 1935. 762.

¹³ E két utolsó adatot néhai Baross Gyula hagyatékából vettem a fentebb tárgyalt Lenkei Henrik és Erdődy Elekre vonatkozókkal együtt. Sajnos, a költemények szövegét nem sikerült fölkeresni. A Pesti Hegedű-t és a Jövők-et Kolozsvárt hasztalan kerestem, sem az Erdélyi Múzeum, sem az egyetemi könyvtár anyagaiban nincs meg. Hangay Sándor összes költeményeinek gyűjteményes kiadása megvan magánkönyvtáromban. Azonban — különös — a Gradus ad Parnassum-ot nem találni benne. Kifelejtette vagy szándékosan hagyta ki a szerző, nem tudni. Avagy — ami feltűnő volna — a mindig nagyon gondos Baross Gyula jegyzete nem pontos?

¹⁴ Migray József, Bolyai titka. 6×4 sor. Magasban című kötete. Bp., 1918. 93—4. — Babits Mihály, Bolyai. Szonett. Összes költeményei 103.

költemény a János ajkára adott monológ. Mindkét költeményben János maga elmélkedik az általa teremtett új másvilágról, s maga magyarázza az abszolút geometria jelentőségét. MIGRAYNÁL hosszabban és szinte történeti visszapillantást vetve állapítja meg:

*Kikutatám a semmit: a világok titkát,
S a lét forrásához juték egyszerre én:
Magamba szállva, széttolám az ég kárpitját
S az örök Istenarc mosolyogva int felém.*

Migraynál a visszapillantás öt versszak, Babitsnak elegendő négy sor, hogy aztán a szonett következő tíz sora magát az új világot s annak megalkotóját dicsőítse.

Ime ezekben a szépirodalmi alkotásokban szerepelnek a Bolyaiak. Számuk nem tömérdek, de van közöttük több irodalmilag is értékes alkotás. Legelőbb és legtöbbször az élőlőszóbeli irodalom, a szájhagyomány beszélt a marosvásárhelyi társadalom két különös alakjáról. Ennek javarészét közli, hol jegyzetben, hol a főszerkesztőben Bedőházi többször említett művében. Érdeemes volna e furcsa történeteket, adomákat összegyűjteni s külön füzetben közrebocsátani. További irodalomtörténeti feladat a Bolyaiak alakjával foglalkozó többi szépirodalmi mű felkutatása s az itt tárgyaltak kiegészítése. Mert a dolgozat írója távolról sem ringatja magát abban a hitben, hogy dolgozata teljes, hogy nem szorul pótlásra, kiegészítésre. Az ilyen irányú kutatás a tekintetben is hasznos lehet, hogy újabb és újabb szépirodalmi alkotásra ösztönözheti költőinket. Mert az bizonyos előttünk, hogy mindkét Bolyai alakja kész irodalmi tárgy, kínálva kínálkozó költői téma, de az őket híven és költőileg is maradandó hatással tárgyaló műalkotás vagy műalkotások még nem születtek meg.